

W-mail

jaargang 8 (2007) nummer 2

INHOUD

Berichten van bestuur en redactie

In memoriam

Het boek van Sidrac herdrukt

Jaap Staal stapt uit de redactie

WEMAL-project Bartholomeus Engelsman

Verslag WEMAL-studiedag: start van het project

Jaap Staal

Voortgang van het project tot op heden

Noor Versélewel de Witt Hamer

Repertorium van Ria Jansen-Sieben

Aanvullingen IV*

Ria Jansen-Sieben

Recensie

Een zak vol parels. Imponerend overzicht van de Duitse artesliteratuur

Erwin Huizenga

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE

IN MEMORIAM

HELMUT STUBBE 1939-2007

De redactie ontving het droevige bericht van het overlijden van WEMAL-lid de heer Helmut B. Stubbe op 9 augustus. Helmut was leraar Nederlands in Doetinchem en studeerde Nederlands in Utrecht met de specialisatie Historische Letterkunde. Wij zullen zijn enthousiasme en warme belangstelling voor de middeleeuwse artesliteratuur missen.

Het bestuur van WEMAL

HET BOEK VAN SIDRAC HERDRUKT

Van Uitgeverij Verloren kregen wij het verheugende bericht, dat de eerste druk van *Het boek van Sidrac* is uitverkocht en dat het boek inmiddels is herdrukt. De Sidrac-werkgroep van WEMAL heeft eer van haar werk!

JAAP STAAL STAPT UIT DE REDACTIE

Na ruim 7 jaar als redactielid van *W-mail* heeft Jaap Staal besloten eruit te stappen. Al vanaf het tweede nummer van *W-mail* zat Jaap in de redactie en we mogen gerust zeggen dat hij jarenlang 'de kar getrokken heeft'. Hij benaderde wetenschappers (in spe) voor een incidentele bijdrage over hun onderzoek of voor een interview, en hij zorgde ervoor dat de kopij voor de vaste rubrieken op tijd werd geleverd. Soms sleep hij het potlood voor een bijdrage van eigen hand. Hij las de kopij kritisch door en was ook de man die structuur bracht in onze vergaderingen en contact onderhield met het bestuur. Op zijn eigen bescheiden manier was Jaap toch de motor van *W-mail* en we zullen in de toekomst vast nog wel een artesbijdrage van hem tegemoet mogen zien!

WEMAL-PROJECT BARTHOLOMEUS ENGELSMAN

VERSLAG WEMAL-STUDIEDAG: START VAN HET PROJECT

De eerste gedrukte Nederlandse vertaling van Bartholomeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* werd in 1485 uitgegeven door Jacob Bellaert. Al jaren koesterde WEMAL de wens om een moderne editie van deze uitgave te realiseren. Om daarvoor een plan uit te werken, belegde WEMAL op 10 mei j.l. de zevende studiedag.

SASKIA BOGAART, de deskundige bij uitstek t.a.v. deze uitgave – zie haar proefschrift *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief* – hield een korte inleiding over de auteur, een franciscaan die voor 1231 heeft lesgegeven aan de franciscaanse school te Parijs. Deze gaat ervan uit dat God tot ons spreekt niet alleen door de Bijbel, maar ook door het Boek der Natuur. Zoveel eigenschappen als de dingen der wereld hebben, zoveel boodschappen verkondigt Hij. De encyclopedie was vermoedelijk op de eerste plaats bestemd voor de minder geschoolde en ongeschoolde broeders van de franciscaanse orde. Het werk vond echter een veel grotere verbreiding. Het was te vinden in bibliotheken van bedel- en kloosterorden, maar ook bij edelen en vermogende particulieren. Er zijn 240 hss. met de Latijnse tekst overgeleverd en het heeft tot in de 17e eeuw op de drukpers gelegen. Bovendien werd het vertaald, o.a. in het Italiaans, het Frans, het Engels, het Nederlands en het Spaans. De unieke Nederlandse vertaling uit 1485 is een letterlijke vertaling, met hier en daar een samenvatting of een uitweiding. Er zijn zo'n 60 gedrukte exemplaren van over.

De volgende spreker was RENÉ VAN STIPRIAAN, die sinds 1998 verantwoordelijk is voor de opzet en de inhoud van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. De DBNL streeft naar de editie van een serie van 1000 meesterwerken. Deze is niet beperkt tot de letterkunde, maar omvat de baanbrekende werken op allerlei terreinen van cultuur en maatschappij. Er is een uitstekend gekwalificeerde keuzecommissie, die hoge eisen stelt aan de kwaliteit van de edities. Een van de gekozen meesterwerken is *Van den proprieteyten der dinghen* en de leden van WEMAL zouden in staat moeten zijn aan de hoge eisen te voldoen. Vandaar dat de DBNL en WEMAL elkaar gevonden hebben. De DBNL moet gemakkelijk toegankelijk zijn voor het publiek. Te dien einde is ze alfabetisch geordend op auteur en titel, verder chronologisch en per genre. Op www.dbnl.org zijn nadere bijzonderheden te vinden.

KARINA VAN DALEN-OSKAMP, werkzaam bij het Huygens Instituut, gaf een uiteenzetting over het digitaal voorbereiden van diplomatische edities. Het instituut onderscheidt literaire en wetenschappelijke teksten; de artesliteratuur wordt tot de tweede categorie gerekend. Het doel is eerst een digitale editie te vervaardigen; eventueel kan daarna een editie in druk verschijnen. Er wordt online gewerkt met het editie-programma e-Laborate. Dit programma is nog in ontwikkeling, met alle handicaps van dien. De voordelen zijn: tekstreproducties van goede kwaliteit, overzicht over al het materiaal, een gegarandeerde back-up, altijd de laatste versie beschikbaar, snel inzicht in de voortgang van het project, een flexibele organisatie voor grote groepen en kortlijnige communicatie via de website.

KATRIEN DEPUYDT, waarnemend hoofd van de afdeling Taalbank van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (zie www.inl.nl) definieerde het begrip lexicon en onderscheidde woordenboeken, encyclopedieën en computationele lexica. Van de volumineuze incunabel *Van den proprieteyten der dinghen* zal een computationeel lexicon gemaakt worden met behulp van de WEMAL-editie, waarvoor het exemplaar 29A uit de UB te Amsterdam gebruikt wordt.

In de gedachtenwisseling na de pauze werd besloten met het experimentele e-Laborate in zee te gaan voor een digitale editie van de Middelnederlandse vertaling van de encyclopedie van Bartholomeus Engelsman. Om dit grootse project te begeleiden, werd een stuurgroep gevormd waarin de belanghebbende groepen/instituten vertegenwoordigd worden door de volgende personen: Karina van Dalen-Oskamp (HI), Katrien Depuydt (INL), Dirk Geirnaert (INL), Hans Westgeest (INL), Saskia Bogaart (WEMAL), Noor Versélewel de Witt Hamer (WEMAL), Frederiekje de Jongh (WEMAL), Marjolijn Saan (WEMAL), onder voorzitterschap van Orlanda Lie (WEMAL, DBNL) en met als toegevoegd bestuurslid Erwin Huizenga (WEMAL). En elk ging zijns weegs

Jaap Staal

VOORTGANG VAN HET PROJECT TOT OP HEDEN

..... en zij kwamen weer samen ter vergadering. Sindsdien zijn de 924 gefotografeerde pagina's van de encyclopedie op de website van het HI geplaatst, zijn er transcriptieregels en annotatierichtlijnen opgesteld, is er flink gesleuteld aan de handleiding, en is na een instructiebijeenkomst op het Huygensinstituut de eerste fase van het project van start gegaan, eind september. In deze fase mikken we op een 'ruwe', zuiver diplomatische transcriptie, waaraan momenteel door een grote groep van 25 transcribenten gewerkt wordt onder begeleiding van Marjolijn Saan en Noor Versélewel de Witt Hamer. We hebben ons gestort in het avontuur met e-Laborate en dankzij de niet-aflatende steun van het Huygens Instituut - want er gaat natuurlijk het een en ander mis met zo'n experimenteel programma - vorderen we gestaag. Maar het is nu eenmaal een mega-project, dus bij dezen vragen we WEMAL-leden die nog 'in willen stappen' zich vooral bij ons te melden! Ook minder ervaren transcribenten zijn welkom en of je nu veel of weinig tijd hebt, elke getranscribeerde pagina telt! Dit is je kans om kennis te maken met een nieuwe editie-techniek! Momenteel is ongeveer 1/3 van de encyclopedie getranscribeerd en we hopen de ruwe transcriptie in een half jaar (dus eind maart) af te ronden. Daarna zal een kleinere, gespecialiseerde commissie het collatiewerk ter hand nemen, waarmee we in de tweede fase van het project belanden. Maar nu eerst TRANSCRIBAMUS!

Noor Versélewel de Witt Hamer

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

AANVULLINGEN IV*

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*,
DEEL 2

- p. 327, inlassen:
G 1015

KB, 128 A 27

1 1593-1594; 44 ff.

2 bouwkunde: Adriaan van Conflans, *Eenentwintich verscheyden manieren van fortificatie*.

4 Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek. Zwolle, [1994], 94-95.

- p. 327, bij G 980, toevoegen:

4 Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek. Zwolle, [1994], 88-89.

- p. 328, bij G 1040, toevoegen aan **2**:

f. 56: **zegen tegen moordenaars en vijanden**

Ed.1. CRAMER, col. 95.

Ed.2. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997, nr. 272.

- p. 330, bij G 1120, wijzigen in **1**:

'anno 1557': vervangen door 'anno 1577'

- **2** volledig vervangen door:

2.1 f. 2r-22v: **pesttraktaten en pestrecepten**: *Tsegen die peste*.

Inc. Als yemant die peste heeft Nempt een goeden deel scaepsulcker...

2.2 f. 23r-30v: **medische recepten**: *Tsegen die cortssen*.

Inc. Als die corts aencompt...

2.3 f. 30v-31r: **'kracht' van lijnzaad, huislook en weegbree**

Ed. W.L. BRAEKMAN, Een Meerbeeks artes-handschrift (16de E.): inhoudsoverzicht en excerpten.

In: *Volkskunde* 99 (1998) 1-23; 4-5.

2.4 f. 31v: **aderlating**: *Van Ader te laeten*.

Inc. Nota. Binnen den arm ende aende knien salmen nuchteren laten...

Ed. BRAEKMAN (zie **2.3**), 6.

2.5 f. 32r-33r: **maandregimen**

Inc. Hoe hem een mensche regeren sal in elcke maent vanden xij. des Jaers ende ierst in de Lente.

Ed. BRAEKMAN (zie **2.3**), 6-9.

2.6 f. 33v-34v: **pestbrief**

Inc. Dit is die copie vanden Remedien tsegen die peste bij den keijser Maximilian...

2.7 f. 35r-107r: **medische recepten**

Ed. (partim) BRAEKMAN (zie **2.3**), 10-15.

2.8 f. 107v-130r: **hippiatrie**

Inc. Om te weten die audtheijt ende kennisse vanden peerden...

Ed. W.L. BRAEKMAN, Een collectie veterinaire recepten uit Meerbeke (16de E.). In: *Volkskunde* 101 (2000) 35-63.

2.9 f. 130v: een **medisch recept**

2.10 f. 136r-138v: **kunstboek**

Inc. Om haesen uuijt een stuck coorens oft ander graen int velt te doen rijssen...

Ed. BRAEKMAN (zie **2.3**), 16-20.

2.11 f. 144v-146r: **kunstboek**

Inc. Om vissen te doen samenkomen...

Ed. BRAEKMAN (zie **2.3**), 20-22.

2.12 f. 150v-151v: **prognose: cirkel van Pythagoras**

2.13 f. 165r-170r: **veterinaria: remedies voor jachtvogels en -honden**

Inc. Dit Capittel spreekt van saecken der weijichheijt aengaende soe voer hoenden als voghelen...

Ed. W.L. BRAEKMAN, Zestiende-eeuwse Remediën uit Meerbeke voor zieke jachtvogels en -honden. In: *VMKANTL* 2000, 211-240.

2.14 f. 170v-171r: **drie recepten**, o.m. 'Om een gans vet te maecken'.

Ed. BRAEKMAN (zie **2.3**), 23.

2.15 een 50-tal verspreide **zegens**

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997.

- p. 332, bij G1170, toevoegen aan **3.7**:

Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek. Zwolle, [1994], 28-29.

- toevoegen aan **5.2**:

Brussel, KB, 837-845: **2.11**, ed.² De PAUW

Wolfenbüttel, HAB, 18.2 Aug. 4°: **2.3**, ed. LEENDERTZ

- toevoegen aan **5.6**:

Gent, UB, 1273: **2.7**

Oxford, NC, 312: **2.6**, ed. JANSEN-SIEBEN

Londen, WI, 517: **2.6**, ed. JANSEN-SIEBEN

Wenen, ÖNB, 2818: **2.2**, ed. JANSEN-SIEBEN

Druk: 1514 *Tscep vol wonders*, cap. 89-101: sub MEDICIJNBOEK

- p. 333, bij G 1190, toevoegen aan **2.14**:
Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997, nr. 280.

- p. 334, bij G 1190, inlassen na **2.30**:

2.30 bis f. 92r-v: **zwaluwsteen-traktaat**

Inc. Middel in den lichaem vander swaluen...

- inlassen, na **2.33**:

Ed. (van het hele hs.): A.G. WEILER (red.), *Chronologie, astrologie en gezondheid in een handschrift van een zestiende-eeuwse Haagse non*. (Middeleeuwse Studies IV). Nijmegen, 1989.

- inlassen, na **5.6**:

5.7: 2.32 Brussel, KB, IV 1243: 2.8, ed. (partim) Van DIJK

Wenen, ÖNB, 2818: 2.60, ed. HUIZENGA

- p. 335, inlassen:

G 1211

MMW, 10 C 26

1 anno 1518

2 spotmandement van Jutfaas: Bijden Kouell

Inc. Marcolphus byde Couels gratie Hertoch van Couelens...

3 Herman PLEIJ, Het gebruik van spotteksten bij volksfeesten. In: *Spiegel Historiae* 18 (1983) 562-568.

- p. 338, inlassen:

G 1331

RA, Familiearchief Ewsum inv.nr. 277d

1 midden 16de eeuw; papier

2 tuinboekje

3 Ed. van f. 10v-11r: P.J. HORSMAN, Th.J. POELSTRA en J.P. SIGMOND, *Schriftspiegel*. Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw, 70-71.

- p. 340, inlassen:

H 5

Haarlem, SB, 97

2 f. 256r-257r: **pestgebed: Voer die pestelencie**

Inc. Maria is een reyn vat...

- inlassen:

H6

Haarlem, SB, 108

1 f. 123v-124r: **pestgebed**

Inc. Item dit is een ghebet tot onser lieuer vrouwen teghen die haestighe doot...

- p. 340, inlassen bij H 20, in **2** (vóór *Inc.*):

= Johannes Eschendens, *Summa iudicialis de accidentibus mundi*.

- inlassen, na **2**:

3.1 Thorndike III, Cap. XXI.

3.2 A. van GIJSEN, De Middelnederlandse vertaling van John Ashendens «Summa iudicialis de accidentibus mundi». In: P. WACKERS e.a., *Verraders en bruggenbouwers*. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde. Amsterdam, 1996, 85-111; 291-296.

3.3 K.V. SNEDEGAR, *John Ashenden and the Scientia Astrorum Mertonensis with an Edition of Ashenden's Pronostications*. 2 dln. Oxford, 1988.

3.4 A. van GIJSEN, Tussen tijd en ruimte. De chronologie in de Middelnederlandse Ashenden-vertaling. In: E. HUIZENGA, O.S. LIE, L.M. VELTMAN (red.), *Een wereld van kennis*. Bloemlezing uit de Middelnederlandse Artesliteratuur. Hilversum, 2002, 63-83 [met excerpten].

- p. 343, bij H 110, in **2.1** wijzigen:

'p. 46' vervangen door: 'p. 82'

- in **2.2** wijzigen:
'p. 49-256' vervangen door: 'p. 85-256'
- in **2.2** schrappen:
Editie in voorbereiding [etc.]

- p. 345, bij H 190, toevoegen na **2.14**:
3. O.S.H. LIE en E.M. VERSELEWEL DE WITT HAMER, Beproefde middeleeuwse recepten in het Hattense gemeentearchief. In: *Heemkunde Hattem* 81 (1999) 197- 204.

- p. 348, bij H 210, toevoegen na **2.17**:
Ed. 2. Ria JANSEN-SIEBEN, Middel nederlandse eik-, eikel-, galappel- en misteltraktaten. In: C. de BACKER (ed.), *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Gent, 1992, 291-312.

- p. 348, bij H 220, toevoegen na **2.11**:
Ed. 2. Orlanda S.H. LIE, Verborgene kennis in de middeleeuwen. De magische recepten van het Hattense handschrift C5. In: E. HUIZENGA, O.S.H. LIE, L. VELTMAN, *Een wereld van kennis*. Hilversum, 2002, 195-215.
Ed. 3. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997.

- p. 350, bij H 220, toevoegen na **5.5**:
5.5 bis: 2.26 Brussel, KB, 15.589-15.623, 2.2.5

- p. 350, inlassen:
H 225
Heeswijk, Abdij van Berne, s.c.
1 16^l, 12 ff.
2 f. 1r-8r: **pestregimen: Remedie tegen de peste**
Inc. Hier begint een suverlijck tractaet hoe hem elck mensch regeren sal...
Ed. F.A.H. PEETERS, Remedie tegen de peste. Een zestiende-eeuws handschrift uit de abdij van Berne. In: *Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* 83 (1992) 7-16.

- p. 353, bij I 30, toevoegen in **1**:
191 ff.
- wijzigen in **2**:
'f. 154v' vervangen door: 'f. 153v'
- toevoegen in **2**:
= **Liber ordinis rerum**.
- toevoegen na **2**:
Ed. Peter SCHMITT, '*Liber ordinis rerum*' (*Esse-Essencia-Glossar*). 2 dln. (Texte und Textgeschichte 5). Tübingen, 1983.

- p. 354, bij K 20, de volledige tekst van **3** vervangen door:
Hs. thans ondergebracht in Thorn, UB, Rps 21/II
Zie: Ralf PLATE, Zum Verbleib mittelalterlicher deutscher [!] Handschriften der ehemaligen Königsberger Bibliotheken. In: *Berichte und Forschungen* 1 (1993) 93-111.

- p. 355, bij K 30, wijzigen in **3.1**:
'verbrand in 1945' vervangen door 'teruggevonden; thans in Torún, UB, 12'

- p. 355, inlassen:
Kamerijk, Bibliothèque municipale, Inv. Nr. Mss. 125-128
1 anno 1542; 146 ff.
2 liedboek van Zegher van Male.

- p. 356, bij K 80, toevoegen na **2.3.1**:

Ed. E. HUIZENGA, «Twerck der handen makende sontheyt». Willem van den Eghe tussen ganzenveer en scalpel. In: E. HUIZENGA, O.H.S. LIE, L. VELTMAN, *Een wereld van kennis*. Hilversum, 2002, 169-194.

- p. 357, toevoegen na **2.9**:

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*.

- toevoegen na **5.2: 2.2**:

Brugge, SA, Oud Archief, reeks nr. 538, ed. GEIRNAERT.

- p. 357, bij K 100, toevoegen na **2.2**:

Hierin twee magische recepten: ed. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*, nrs. 64 en 300.

- toevoegen na **2.5**:

De Middelnederlandse recepten uit **2.2**, **2.3**, **2.4** en **2.5** zijn uitgegeven door W.L. BRAEKMAN, *Kasselse verzameling zestiende-eeuwse medische recepten*. In: *VMKANTL* 109 (1999) 219-261.

- p. 358, bij K 110, toevoegen na **2.4**:

Hierin twee magische formulieren: ed. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*, nrs. 11 en 227.

- p. 358, bij K 120, toevoegen in **1**:

272 ff.

- wijzigen in **2.2**:

'f. 260v-?' vervangen door 'f. 260v-261v'

Ed. MIEDEMA, N 17

- de hele tekst van **3.2** vervangen door:

verbrand in 1945, bij bombardement.

- p. 361, bij K 210, toevoegen na **2**:

A. WALLERT, Instructions for Manuscript Illumination in the Northern Netherlands. In: *Masters and Miniatures*. Proc. Congress Medieval Manuscript Illumination in the Northern Netherlands. Utrecht, 1991, 447-456.

- p. 364, bij K 380, toevoegen na **2**:

Hierin een 12-tal magische formules: Ed. 2. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*.

- wijzigen in **2**:

Ed. [etc.] vervangen door:

Ed. 1. Brigitte KUSCHE, *Frauenaufklärung im Spätmittelalter*. Eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition der gynäkologisch-obstetrischen GKS 1657 Kopenhagen. (Acta Univ. Umensis). Stockholm, 1990.

- p. 365, bij K 390, toevoegen na **2.5**:

Ed. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*, nrs. 307 en 308.

- p. 366, inlassen:

K 415

Kortrijk, Rijksarchief, Groeningeabdij, Renteboekje nr. 12

1 annis 1348-1378

2 Frans renteboekje: op f. 35r (= perkamenten achterflap) **magische formule**

Ed. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*, nr. 104.

- p. 366, bij K 420, inlassen na **2.2** en **2.3**:

Ed. 2. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie [...]*, nrs. 55 en 273.

RECENSIE

EEN ZAK VOL PARELS

IMPONEREND OVERZICHT VAN DE DUITSE ARTESLITERATUUR

Naar aanleiding van: B.D. Haage en W. Wegner, *Deutsche Fachliteratur der Artes in Mittelalter und Früher Neuzeit*. M.m.v. G. Keil en H. Haage-Naber. Berlijn, 2007. Grundlage der Germanistik 43. ISBN 3-503-09801-1. Prijs: € 29,80.

Net als nu het geval is, hielden wetenschappen in de Middeleeuwen niet op bij de grens. Kennisoverdracht vond op alle niveaus, in alle beroepen, en onder alle lagen van de bevolking plaats. Dat in de beter opgeleide bevolkingsgroepen het Latijn het mogelijk maakte om je overal verstaanbaar en begrijpelijk te maken, hielp hierbij natuurlijk enorm, net zoals nu nog het geval is met het Engels. Maar – het is bekend – artes kennis werd zeker in de late Middeleeuwen ook voortdurend enthousiast in de volkstalen doorgegeven. En die volkstalen beïnvloedden elkaar ook doorlopend. Dat geldt zeker voor het Middenlands en het Middelhoogduits.¹ Daarom is het verschijnen van een nieuw standaardwerk waarin het héle conglomeraat van artes kennis in het Duits beschreven staat ook voor de Middenlandse artesliteratuur een belangrijke gebeurtenis, die het waard is om uitvoerig besproken te worden.

Deutsche Fachliteratur der Artes [...] is niet het eerste overzicht van de Duitse artesliteratuur. Eerder al verschenen in de tweede helft van de vorige eeuw soortgelijke studies van Gerhard Eis, de pionier van de Duitse *artes* (1966)², van Peter Assion (1973)³, en van William Crossgrove (1994).⁴ Ook al door de opzet, die hieronder nog ter sprake zal komen, is dit werk van al deze studies wel verreweg het meest complete. Volgens de auteurs was een nieuw overzicht noodzakelijk. Het onderzoek naar de *artes* is de laatste decennia zózeer gegroeid, '[...] daß eine neue Darstellung zum Desiderat wurde' (p. 9). Van groot belang, zéker voor het Duitse taalgebied, is daarbij de recente afsluiting van twee langlopende projecten, namelijk het *Lexikon des Mittelalters*⁵ en de tweede druk van het *Verfasserlexikon*.⁶ In deze voor de mediëvistiek belangrijke naslagwerken valt een duidelijk toegenomen belangstelling – zelfs enthousiasme – voor de *artes* te constateren, resulterend in talrijke nieuwe en gedetailleerde lemmata.

Dit boek is een synopsis van deze resultaten, waarin zoveel mogelijk de meest recente literatuur is verwerkt. Meer dan in de korte artikelen van de naslagwerken mogelijk is, wordt geprobeerd om de nieuwe onderzoeksresultaten te plaatsen in de maatschappelijke context waarbinnen de teksten ontstonden, en om aandacht te schenken aan de mentaliteitsgeschiedenis – een paradigma dat in de mediëvistiek sinds het roemruchte project *Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen* (NLCM) van Frits van Oostrom al een tijdlang vigerend is. Speciale aandacht is er daarbij voor die kennisgebieden die in de feitelijke overlevering van handschriften en teksten steeds weer komen bovendrijven, óók in het Middenlands: de astronomie, astrologie, alchemie en, natuurlijk, de geneeskunde. De lat lag hoog bij het samenstellen van de inhoud: 'Absolute Vollständigkeit [namelijk in de beschrijving van de overgeleverde artesteksten] ist angestrebt, jedoch schon wegen des Buchumgangs nicht durchführbar' (p. 9).

De indeling van het boek is als volgt. Er zijn twee hoofdcategorieën. In deel I vindt de systematische beschrijving van de teksten plaats.⁷ Deel II laat de lezer dan in concreto kennismaken met die literatuur, door in een kleine honderd pagina's een groot aantal partiële edities van (delen van) Duitse artesteksten te geven. Vooral deze toevoeging ten opzichte van eerdere overzichten maakt *Deutsche Fachliteratur der Artes* heel bijzonder: je kunt als het ware meteen 'proeven' van de diverse smaken die de artesliteratuur te bieden heeft.

Ik ga nu eerst nader in op deel I. Dit bestaat uit vijf onderdelen: een uitvoerige inleiding in diverse aspecten van de studie naar de artesliteratuur (A); dan een overzicht van wat er aan Duitse artesliteratuur is overgeleverd (B), de feitelijke hoofdmoot van het boek; gevolgd door de bij dit deel horende referentiepunten, een lijst met afkortingen (C), een uitvoerige bibliografie (D), en een register (E). In wat volgt bespreek ik de delen A en B.

De inleiding opent met een tamelijk abstracte bespiegeling over de verhouding tussen fictionele literatuur en artesliteratuur. Wanneer je echter de moeite neemt om de gedachtegang van de auteurs te volgen, stuit je zo nu en dan op zinnige inzichten. Zo wijzen Haage en Wegner er terecht op dat er al-

lerlei overeenkomsten zijn tussen de werkelijkheid in fictionele werken en die in artesteksten. Wanneer er bijvoorbeeld een draak optreedt in een Arturroman, is zijn functie heel anders dan wanneer diezelfde draak beschreven wordt in een encyclopedisch werk (denk aan Maerlants *Der naturen bloeme* – [afb. 1](#)). In de artesliteratuur ontbreekt het raamwerk van een ‘poetischen Überwirklichkeit’, die elementen van het echte leven (die in een fictieel werk natuurlijk altijd een rol spelen) een andere betekenis kan geven. De intentie van artesliteratuur is daarentegen altijd om de objectieve werkelijkheid weer te geven, of althans de werkelijkheid zoals die door de beschouwer wordt ervaren (p. 14-15). In dat opzicht helpt de studie naar de artesliteratuur om dichter bij de échte werkelijkheid te komen. Bovendien laten zulke teksten zien in hoeverre in fictionele teksten van die werkelijkheid wordt afgeweken.

Vervolgens beschrijft de inleiding beknopt de drie artesreeksen en hun rol binnen het middeleeuwse wetenschapssysteem (deze beschrijvingen worden overigens per reeks in het kerndeel B nog verder uitgewerkt). Evenals Ria Jansen-Sieben⁸ zijn de auteurs zich ervan bewust dat lang niet alle overgeleverde artesteksten zich even gemakkelijk laten classificeren volgens de indeling van deze reeksen (zie hieronder), maar dat er overlappingen zijn: astrologie kan op grond van de astronomische berekeningen tot de *artes liberales*, op grond van de voorspellende elementen tot de *artes magicae*, en op grond van de uitspraken over de gezondheid van de mens (de *iatromathematica*) tot de *artes mechanicae* gerekend worden (p. 18).

Een overzicht van de geschiedenis van het onderzoek naar de Duitse artesliteratuur ontbreekt vanzelfsprekend ook niet. De belangrijkste onderzoekers en de speerpunten van hun onderzoek worden kort voor het voetlicht gehaald, waarbij natuurlijk belangrijke namen op het gebied van zowel de germanistische filologie als de artesliteratuur genoemd worden: Karl Lachmann, Jacob Grimm, Karl Sudhoff, Ernst Zinner, Gerhard Eis, Bernard Haage zelf, Joachim Telle en natuurlijk Gundolf Keil, sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw de belangrijkste vertegenwoordiger van het onderzoek naar met name medische artesteksten, niet alleen Duitstalige maar óók Middelnederlandse. Ook het pionierswerk van Ria Jansen-Sieben wordt daarbij vermeld (p. 21-25).

In verschillende korte deelhoofdstukjes bespreken Haage en Wegner daarna een reeks aspecten die bij de studie naar de artesliteratuur van belang zijn: de methodiek van de studie naar de artesliteratuur, de bijzondere woordenschat van sommige teksten, de verschillende kortere en langere tekstsoorten en -vormen (vgl. recepten, kookboeken, toverspreuken, reisverslagen, volwaardige traktaten etc.), en de betekenis van het artesonderzoek voor andere disciplines (p. 26-46). Bijzonder is de speciale aandacht die geschonken wordt aan de manier waarop arteskennis werd overgedragen van de antieke wereld naar de middeleeuwse. Genoemd worden daarbij onder andere Martianus van Capella, Benedictus van Nursia, de Karolingische Renaissance en de rol van instituties als dom- en kathedraalscholen, zoals die van Chartres, en de universiteiten. Een laatste aandachtspunt in de inleiding wordt gevormd door de producenten van artesliteratuur. Te denken valt daarbij aan monniken, doctoren, artsen en chirurgen, maar ook kooplui.

Onderdeel B, ‘Die Literaturdenkmäler der Artesreihen’, is systematisch geordend volgens de genoemde drie bekende middeleeuwse artesreeksen. ‘Als Ordnungsschema hat sich das mittelalterliche Wissenschaftssystem der Artes bewährt’, aldus de auteurs (p. 9). En hoewel hierbij talrijke kanttekeningen kunnen worden geplaatst (en dit is in het verleden ook gedaan⁹), blijkt het door Hugo van St. Victor in de twaalfde eeuw ontwikkelde schema ook in onze tijd nog altijd goede diensten te kunnen doen als kapstok om de enorme hoeveelheid bewaard gebleven teksten aan op te hangen en te ordenen. Zo komen na de werken met een encyclopedisch karakter teksten aan bod die behoren tot het *trivium* van de *artes liberales* (met *grammatica*, *dialectica* en *rhetorica*), en tot het *quadrivium* (met *arithmetica*, *geometria*, *musica* en *astronomica*) ([afb. 2](#)). Ook bij de *artes mechanicae* wordt de traditionele zevenklapper gebruikt: handwerk, krijgskunde en wapens, geografie/reizen/handel, landbouw en huishouden, dieren en jacht, geneeskunde, en de hofkunsten. Bij de traditioneel wat meer amorf *artes magicae* tenslotte is er niet alleen aandacht voor de diverse voorspellende wetenschappen (*mantieën*; te denken valt aan zaken als geomantie¹⁰, chiromantie¹¹ etc.), maar ook voor toverspreuken, zegens en verzamelteksten op het gebied van de *artes magicae*.

In hun bespreking van de Duitse artesliteratuur volgen Haage en Wegner de hoofdlijnen van de artesreeksen dus op de voet, waarbij ze echter niet schromen om uit te weiden wanneer hun tekstgetuigen dat nodig maken. Als voorbeeld noem ik hun uitstapjes bij het onderdeel krijgskunde en wapens in de vorm van separate paragrafen over boeken die te maken hebben met vuurwerk en wapenmeesters, met de bouw van versterkingen, de opslag van wapens, gevechtstactiek en het oorlogswezen (zie [afb.](#)

3), en met diverse aan de krijgskunde gerelateerde traktaatjes. Naarmate het belang van een categorie in de overlevering groter is, neemt het aantal van dergelijke uitweidingen navenant toe. Zo is de veruit grootste groep artesliteratuur, de geneeskunde, inhoudelijk zeer ver uitgesplitst, bijna tot op het niveau van de in de diverse werken behandelde ziekten en aandoeningen: teksten over onder andere syfilis, lepra, oogheilkunde, vrouwenheilkunde, urologie etc.

Ieder onderdeel van dit overzicht van de overgeleverde Duitstalige artesliteratuur is volgens een vast top-bottom-patroon opgebouwd (of, om in artestermen te blijven, *a capite ad calcem*). Ieder van de drie delen (elk gewijd aan één van de artesreeksen) heeft een langer inleidend overzicht, gevolgd door een vertakking die op haar beurt óók weer een – kortere – inleiding kent. En ook deze vertakking wordt verder uitgeplozen. Op het kleinste niveau tenslotte worden dan kort de bijbehorende teksten en/of auteurs genoemd.¹² De volgorde is ruwweg chronologisch, met de aantekening dat het in veel gevallen lastig is om er een jaartal aan te hechten. Visueel springen zij er in de studie meteen uit, doordat de namen vet gedrukt zijn.

Dit alles lijkt tamelijk ingewikkeld, maar een concreet voorbeeld van de opbouw kan deze methode verduidelijken. Het betreft het begin van de bespreking van de *artes mechanicae* op p. 94-104:¹³

B.III. *Artes mechanicae, Eigenkünste*: lange inleiding

B.III.1. *Handwerk der friedlichen Zivilisation*: korte inleiding

B.III.1.1. *Kunsth Handwerk im Kloster auf Latein*: inleidende paragraaf, gevolgd door de items ***Compositiones ad tingenda Musiva, Mappae Clavicula, Libri Eraclii de coloribus et artibus Romanorum***, etc.

B.III.1.2. *Kunsth Handwerk, Färben, Textile Künste, Seifenherstellung im Kloster und im bürgerlichen Handwerksbetrieb auf deutsch*: inleidende paragraaf, gevolgd door de items ***Bairisches Färbebüchlein, Andres von Colmar, Fleckenreinigungs-Büchlein***, etc.

B.III.1.3. *Baukunst*: inleidende paragraaf, gevolgd door....

B.III.2. *Waffenhandwerk und Kriegswesen*: korte inleiding

Etc. etc.

Hieruit blijkt al dat de auteurs niet schromen om waar mogelijk of noodzakelijk grotere of kleinere aanpassingen in het waardesysteem aan te brengen: het handwerk, van oudsher eerste onderdeel van de *artes mechanicae*, krijgt hier de toevoeging *der friedlichen Zivilisation*, om het te onderscheiden van de krijgskunde (B.III.2.), waarvan de onderdelen (wapens en dergelijke) immers ook geheel op handwerk gebaseerd zijn.

In de enorme zak met kleine en grote parels die in onderdeel B nu éénmaal beschreven worden, is het onvermijdelijk dat sommige onderwerpen meer nadruk krijgen dan andere. Persoonlijke interesse van de samenstellers speelt hierbij een rol, en dat is ook helemaal niet erg. Enkele van die onderwerpen waaraan relatief veel aandacht besteed wordt, zijn: de humorenleer en de elementen (p. 109-112, en op talrijke andere plaatsen); alchemie (p. 113-126); en Paracelsus (p. 246-256). Toch krijg je al lezende een prachtig overzicht van de rijkdom aan Duitse artesliteratuur. Om hiervan een indruk te geven, licht ik er hieronder één onderdeel uit.

Het gaat om de relatief onderbelichte categorie van de hofkunsten (p. 256-265). Daar wordt beschreven hoe sinds Hugo van Sint Victor alle bezigheden die behoren bij sport, spel of vermaak, als *theatrica* ofwel ‘hofkunsten’ werden ingevoegd in de *artes mechanicae*-reeks. In de late Middeleeuwen nam de aandacht voor dit soort *artes* toe, met name als gevolg van de imitatiezucht van een steeds rijker wordend deel van de burgerij. Sommigen van hen waren rijker dan veel edelen, en zij wilden zich spiegelen aan hun gedrag. Eén van de belangrijkste adellijke uitingen in de voorafgaande periode waren de toernooien. Vanuit de harde alledaagse praktijk van oorlog, geweld en gevechten waren deze toernooien vanaf de elfde eeuw uitgegroeid tot uitlaatkleppen van sociale spanningen, en tot manifestaties van maatschappelijke identificatie van de adel.

In de loop van de vijftiende eeuw veranderden de toernooien echter van karakter. Onder invloed van de burgerij raakte het aspect van militaire oefening en voorbereiding op gevechtshandelingen, van oudsher een belangrijke drijfveer van toernooien, steeds meer ondergesneeuwd. In plaats daarvan traden zaken als zang en dans, feesten, en het onderhouden van sociale betrekkingen tijdens toernooien steeds meer op de voorgrond. Binnen deze context ontstonden in deze periode de zogenoemde *toernooi-* of *vechtboeken*: diverse handschriften die natuurlijk een beeld geven van het toernooiwezen, van

de diverse vechttechnieken, van de organisatie erachter, maar ook van de nieuwe sociale dimensies van riddertoernooien. De verschijningsvorm was soms relatief eenvoudig met enkel tekst, maar kon ook veel uitbundiger zijn, met kleurige afbeeldingen van ridders in vol ornaat, hun gevechten, hun wapenschilden en hun families. De opdrachtgevers tot het vervaardigen van een dergelijk – kostbaar! – boek waren uiteraard nog altijd de adel zelf, maar daarnaast ook de ‘nieuwe rijken’, de burgers met een fascinatie voor het geïnstitutionaliseerde gevecht.

Tot de eerste groep opdrachtgevers behoorde nadrukkelijk keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), vanwege zijn liefde voor het toernooi ook wel ‘de laatste ridder’ genoemd.¹⁴ Verschillende Duitse codices getuigen hiervan. Een ander voorbeeld is het toernooiboek van Frederik I, hertog van Saksen, uit ca. 1535 (zie [afb. 4](#)).

Aan de andere kant van het spectrum van opdrachtgevers, de burgerij, stond Marx Walther (1456-1511), die eveneens opdracht gaf tot het vervaardigen van een luxe toernooiboek. Hij was de zoon van een rijke koopman uit Augsburg. Het vermogen van zijn ouders stelde hem in staat om tussen 1477 en 1489 aan verschillende toernooien deel te nemen en zo de leefstijl van de adel tot in perfectie te imiteren. In zijn codex worden de deelnemers aan deze toernooien met naam en toenaam genoemd en realistisch afgebeeld – alleen al daarom is het als tijdsbeeld een bijzonder waardevol document.

Maar er worden nog een groot aantal andere auteurs, opdrachtgevers en handschriften genoemd in *Deutsche Fachliteratur der Artes*. Daaronder illustere namen als Georg Rixner, Johannes Liechtenauer, Peter Falkner, Hans Lecküchner en Siegmund Ringeck, en anonieme werken als het zogenoemde *Walpurgis-vechtboek*¹⁵ of de *Gladiatoria*. Van ieder item weten Haage en Wegner bijzonderheden te geven, hoewel niet altijd voorzien van nadere literatuurverwijzingen. Samen geven ze een boeiend beeld van de rijke productie aan Duitstalige artesliteratuur in vooral de vijftiende en zestiende eeuw. En dan hebben we het over vonden binnen een subgenre van de artesliteratuur dat als gezegd tot nu toe weinig aandacht heeft gekend. Alleen al dit kleine uitstapje naar de *theatrica* geeft een glimp van de rijkdom aan artesteksten die in deze studie besproken worden.

In deel II worden de artesteksten geëditeerd. Het gaat steeds om fragmenten uit reeds verschenen edities van hooguit één pagina lang. Haage en Wegner hebben daarbij geprobeerd om van iedere in deel I beschreven artescategorie een voorbeeld te geven. De ordening is ook hierbij volgens de artesreeksen. Die combinatie van beknoptheid in de gekozen tekstfragmenten en uitvoerigheid in de bestreken kennisgebieden geven dit deel een grote levendigheid; wat mij betreft is het in dat opzicht een zeer geslaagd onderdeel.

Van ieder fragment worden beknopt enkele kenmerken gegeven, zoals de auteur (als deze bekend is), de ontstaanstijd, de plaats van ontstaan, een literaire karakterisering (zeer beknopt, omdat de bredere context immers al in deel I wordt beschreven), en de editie waaruit geput is.¹⁶ Een glossarium met daarin weinig voorkomende termen én vakuitdrukkingen ontsluit de inhoud van de edities. Een tweede, veel kortere, bibliografie geeft als afsluiting van het boek de edities waarvan gebruik gemaakt is.

Wat opvalt is soms de zeer grote ouderdom van de Duitse artesteksten. Zo is de eerste geëditeerde tekst de *Abrogans*, een Latijns-Oudhoogduits woordenboek.¹⁷ De tekst is al rond het jaar 760 ontstaan aan het hof van de bisschop in Freising. Daar kan *Hebban olla vogala nestas*, de Oudnederlandse penproef uit de elfde eeuw¹⁸, nog een puntje aan zuigen..... Al deze tientallen tekstfragmenten bij elkaar geven de parels zoals die in het eerste deel opgepoetst werden nóg wat meer glans.

Is dan alles rozengeur en maneschijn voor wat betreft dit boek? Nee, natuurlijk niet. Ieder boek is imperfect, en dat is maar goed ook. In dit geval zijn er een aantal mankementen, waarvan ik de belangrijkste – want meest storende – hieronder aanstip.

Deutsche Fachliteratur der Artes is lang niet altijd prettig leesbaar. De eerste hobbel in dit opzicht wordt gevormd door de in onze ogen vaak ondoorzichtig geconstrueerde en ellenlange zinnen die het wetenschappelijk Duits nu éénmaal eigen is. Maar daarnaast wordt er ook geen enkele concessie gedaan aan de lezers: het wetenschappelijke debat staat voorop. In de schrijfstijl resulteert dit in talrijke afkortingen (p. 14: *dt.* voor *deutsche*; p. 19: *griech.-arab.* voor *griechisch-arabische* en veel andere voorbeelden, naast meer gebruikelijke als *z.T.* voor *zum Teil* en *z.B.* voor *zum Beispiel*). Mijns inziens wordt hiermee uit het oog verloren dat het om een lopend betoog in een boek gaat, dat voor het toch al complexe onderwerp een heldere argumentatie en schrijfwijze hard nodig heeft. In plaats daarvan wordt hier geschreven alsof het een lemma in een naslagwerk betreft. Dáár is beknoptheid een vereiste, en scheelt iedere letter er één. Maar in dit prachtige boek is het misplaatst – je waant je regelmatig in het *Lexikon des Mittelalters* of het *Verfasserlexikon*. Veel te duidelijk openbaart zich hier de relatie

van de auteurs met deze lexica, een relatie die ze in hun voorwoord benadrukken (p. 9) en die hierboven al ter sprake kwam.

En daar komt nog wat bij. Het boek kent geen voetnoten; literatuurverwijzingen worden gegeven door in de lopende zin tussen haken de naam van de auteur(s), het jaartal en eventueel de pagina('s) te vermelden. In de uitvoerige bibliografie kan de lezer dan de betreffende publicatie opzoeken. Ook dit verhoogt de leesbaarheid niet, en al helemaal niet wanneer er meer dan één verwijzing moet worden gegeven. De talrijke onderbrekingen die zo in vooral langere zinnen ontstaan, verhinderen het soepel volgen van de gedachtegang of de argumentatie in die zin. Om een – extreem, dat wel – voorbeeld te geven citeer ik hieronder één zin op p. 18. De auteurs beschrijven hierin hoe de middeleeuwse artesliteratuur voor een belangrijk deel teruggrijpt op antieke kennis, die in een reeks van *renaissances* toegankelijk werd gemaakt. Bij Haage en Wegner wordt dit:

'Die lat. Artesliteratur wird vom Frühmittelalter bis ins 16. Jh. in einer kontinuierlichen Abfolge von Rezeptionsschüben aus dem Quellbereich antiken Kulturerbes gespeist (Erzgräber, 1978, S. 15; Keil/Schmitz, 1984, S. VII; Treadgold, 1984; Bergmann, 1985; Haage, Fachsprache, 1993, S. 233-235) – eigentlich in einer Wellenbewegung von Renaissance seit Cassiodorus ('Institutiones'): Karolingische Renaissance (Alkuin), die Renaissance des 12. Jhs. (Haskins, 1927; Weimar, 1981; Benson/Constable, 1982), die mit der Umsetzung arab. tradiertes antik-griech. Wissenschaft in Salerno (Kristeller, 1976; Baader, 1978) und Spanien, besonders in Toledo (Schipperges, 1964), dem abendländischen Geistesleben den entscheidenden Auftrieb gab, und schließlich als Antireaktion gegen diesen scholastischen Arabismus, besonders gegen den Aristoteles arabicus, jedoch derselben aristotelischen Methodik verbunden (Krafft, 1975, S. 133), die umfassendste Renaissance, die italienische, mit ihrem programmatisch Versuch, zurück ad fontes zu gelangen (Baader, 1987, S. 208).'

Eén zin dus.

Natuurlijk, de manier van verwijzen is vaak per land of per discipline verschillend. Toch denk ik dat hier voetnoten meer op hun plaats waren geweest. Niet alleen om de leesbaarheid te verhogen, maar bovendien bieden voetnoten de mogelijkheid tot uitweidingen of aanvullingen die in de lopende tekst niet op hun plaats zijn. De observatie van de auteurs is interessant genoeg, maar hun weergave ervan nodigt niet bepaald uit om in hun denkwijze mee te gaan.

Iets anders is de wijze waarop Middelnederlandse teksten en auteurs in dit boek binnengehaald worden. Al decennia 'klagen' medioneerlandici erover dat vanuit de Germanistiek soms al te gemakkelijk Middelnederlandse teksten geannexeerd en tot de Duitse literatuur gerekend worden. Ook in dit boek had het onderscheid tussen beide talen soms wel wat duidelijker aangegeven kunnen worden, vooral in het deel over de geneeskunde. Op p. 199-201 bijvoorbeeld vinden we in het onderdeel *Arzneibücher/Rezeptare* plotseling het *Boec van medicinen in Dietsche*, het *Liber magistri Avicennae*, het 'Medisch vademecum van Heverlee'¹⁹, en het *Utrechter Arzneibuch*²⁰ terug. De reden om deze toch echt Middelnederlandse werken op te nemen in *Deutsche Fachliteratur der Artes* is legitiem: ze zijn van grote invloed geweest op talrijke Duitstalige receptboeken. Maar kwalijker is het dat dan juist voor deze werken de bijbehorende literatuurverwijzingen, die overal elders wél gegeven worden, ontbreken. Bij het *Boec van medicinen in Dietsche* bijvoorbeeld wordt de editie van Daems helemaal niet vermeld²¹, en hetzelfde geldt voor de belangrijke editie van Vandewiele van het *Liber magistri Avicennae*.²² Ook in de toch zeer uitvoerige bibliografie ontbreken deze belangrijke edities. Hoewel de auteurs vanzelfsprekend beter thuis zijn op het gebied van de Duitse artesliteratuur dan van de Middelnederlandse, vind ik dit toch een gebrek: alleen al uit het vermelden van de teksten blijkt immers dat ze wel degelijk kennis hebben van (delen van) de Middelnederlandse traditie. Mogelijk baseren ze hun informatie voor een belangrijk deel op de lemma's in de hierboven genoemde naslagwerken *Lexikon des Mittelalters* en *Verfasserlexikon*, maar ook dáár worden deze belangrijke edities genoemd.²³

En er zijn wel meer omissies in de bibliografie waar te nemen. Op p. 236 wordt bijvoorbeeld het belangrijke gynaecologische werk van Trotula genoemd, een van oorsprong Latijns werk met een enorme invloed op de diverse Europese volkstalen. Juist voor dit werk zou je verwachten dat er een verwijzing zou zijn naar het recente pionierswerk van Monica Green – maar ook zij ontbreekt geheel in zowel de tekst als de bibliografie.²⁴

Toch blijven dit opmerkingen in de marge. Als overzicht van een almaar belangrijker wordend onderdeel van de mediëvistiek, de artesliteratuur, is deze studie een belangrijke mijlpaal, die aan iedere lief-

hebben aanbevolen kan, nee, móet worden. Het inspireert tot de gedachte dat nu toch ook eindelijk eens de Middelnederlandse artesparels bij elkaar verzameld en op een rij gezet moeten gaan worden. Wat mij betreft mag het boek voor de Middelnederlandse artesliteratuur dan ook gaan functioneren als een inspiratiebron, een voorbeeld van hoe een zó omvangrijk onderwerp toch zo volledig en toegankelijk mogelijk kan worden verhapstuk. Wij hebben het *Repertorium*, zij hebben *Deutsche Fachliteratur der Artes*.....

Erwin Huizenga

NOTEN

¹ Zie hierover o.a. R. Schlusemann en P. Wackers (ed.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam [etc.], 1997. *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 47; U. Zellmann, 'Mittelalterliche Verständigungslandschaften'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 6 (1999), p. 89-96; en C. de Haan, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Diss. Leiden. Amsterdam, 1999. *Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen* 20.

² G. Eis, 'Mittelalterliche Fachprosa der Artes'. In: W. Stammer (ed.), *Deutsche Philologie im Aufriss*. Onveranderde herdruk van de tweede oplage. Berlijn, 1966, kol. 1103-1216.

³ P. Assion, *Altdeutsche Fachliteratur*. Berlijn, 1973. *Grundlagen der Germanistik* 13.

⁴ W. Crossgrove, *Die deutsche Sachliteratur des Mittelalters*. Bern [etc.], 1994. *Germanistische Lehrbuchsammlung* 63.

⁵ *Lexikon des Mittelalters*. 10 Dln. München [etc.], 1977-1999.

⁶ K. Ruh e.a. (ed.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 11 Dln. Tweede, bew. druk. Berlijn [etc.], 1978-2005.

⁷ Let wel: van de *teksten*, niet van de *bronnen*, want aan de handschriften wordt nauwelijks aandacht besteed, behalve wanneer het niet anders kan om een anonieme tekst te contextualiseren. In dit opzicht verschilt het boek fundamenteel van het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben (Utrecht, 1989), dat, ook afgezet tegen het artesonderzoek in de Germanistiek, nog altijd een uniek onderzoeksinstrument blijft.

⁸ R. Jansen-Sieben, *Repertorium*, p. XIII-XIV.

⁹ Zie o.a. O. Riha, 'Das systematologische Defizit der Artesforschung. Überlegungen zur mittelalterlichen deutschen Fachliteratur'. In: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 144 (1992), afl. 229, p. 255-276; en B. Schnell, '[Recensie van: Jansen-Sieben 1989]'. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 121 (1992), p. 446-452. De laatste wijst er overigens op dat er op grond van de handschriftelijke overlevering feitelijk slechts vier grotere groepen artesteksten kunnen worden onderscheiden: 1. Schoolteksten; 2. Medisch-chirurgische en natuurwetenschappelijke literatuur; 3. Astronomie, astrologie en prognostiek; 4. Encyclopedische werken – aan deze categorieën wordt in *Deutsche Fachliteratur der Artes* ruimschoots aandacht besteed.

¹⁰ Zie voor een goede inleiding hierover W.L. Braekman, *De geomantie in het Middelnederlands. Uitgave van deze voorspeltechniek uit het Munchense handschrift (15de eeuw)*. Brussel, 1984. *Scripta. Medieval and Renaissance Texts and Studies* 12.

¹¹ Een mooi voorbeeld van een Middelnederlandse tekst geeft Vandewiele: L. J. Vandewiele, 'Een Middelnederlands traktaat over chiromantie'. In: *Scientiarum Historia* 8 (1966), p. 181-202. Vincent Krahe werkt momenteel aan een editie van een andere chiromantie in een Gents handschrift, die in de loop van volgend jaar zal verschijnen in de in *W-mail* reeds aangekondigde tweede bloemlezing van de Middelnederlandse artesliteratuur.

¹² Bij anonieme traktaten wordt hierbij de titel ontleend aan de in de literatuur al gangbare namen, die vaak werden toegekend door de degene die de tekst voor het eerst editeerde.

¹³ Ik geef er ook de betreffende systematische nummers in *Deutsche Fachliteratur der Artes* bij.

¹⁴ Zie R. Barber en J. Barker, *Die Geschichte des Turniers*. Düsseldorf, 2001, p. 90.

¹⁵ Hs. Londen, British Library, 14 E iii, no. 20, D.vi. Dit is het oudste behouden gebleven Duitstalige vechtbok, daterend rond 1300. Over deze codex, zie J.L. Singman, 'The Medieval Swordsman. A 13th Century German fencing manuscript'. In: *Royal Armouries Yearbook* 2 (1997), p. 129-136.

¹⁶ Een merkwaardig geval is bij het onderdeel 'alchemie' het tekstje 2.1.3.7, Michael Maier, *Atalanta Fugiens*. De genoemde beschrijvende onderdelen worden wel genoemd, maar de tekst zélf ontbreekt – mogelijk is dit het gevolg van een redactionele vergissing.

¹⁷ Zo genoemd naar het eerste lemma, *Abrogans*, ofwel 'deemoedig'.

¹⁸ Zie hierover recent F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006, p. 93-107. *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1*. Hoofdred. A.J. Gelderblom en A.M. Musschoot.

¹⁹ Bedoeld wordt het handschrift Heverlee, Parkabdij, cod. 4. Gedeeltelijke editie in W.L. Braekman, 'Een Middelnederlands medisch vademecum uit het handschrift van de Norbertijnerabdij te Heverlee'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1971), p. 287-337.

²⁰ Codex Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1355. Editie in A. Lindgren, *Das Utrechter Arzneibuch (Ms. 1355, 16°, Bibliothek der Rijksuniversiteit Utrecht)*. Stockholm, 1977. Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholmer germanistische Forschungen 21.

²¹ W.F. Daems, *Boec van medicinen in dietsche. Een Middelnederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur*. Diss. Leiden, 1967.

²² L.J. Vandewiele, *De 'Liber Magistri Avicenne' en de 'Herbarijs'. Middelnederlandse handschriften uit de XIVe eeuw. (Ms. 15624 - 15641, Koninklijke Bibliotheek te Brussel.) Deel I: Liber Magistri Avicenne*. Brussel, 1965. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Kl. Wetenschappen nr. 27.

²³ Zie bijvoorbeeld G. Keil en R. Müller, '«Liber magistri Avicenna»'. In: K. Ruh e.a. (ed.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Tweede, bew. druk. Berlijn [etc.], dl. 5 (1985), kol. 762-763.

²⁴ Ik noem alleen M.H. Green (ed. en vert.), *The Trotula. A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia, 2001. The Middle Ages Series.

[Bijschrift bij afb. 1: Draak in Maerlant-handschri.jpg]

Afb. 1. De draak in Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*. Handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KAW XVI, fol. 104rb2.

[Bijschrift bij afb. 2: De zeven artes liberales. H.jpg]

Afb. 2. Allegorische afbeelding van Koningin *Philosophia*, omringd door de zeven *artes liberales*. In: Herrad von Landsberg, *Hortus Deliciarum* (± 1180).

[Bijschrift bij afb. 3: Legerkamp. rechterhelft. fo.jpg]

Afb. 3. Opbouw en inrichting van een legerkamp. Rechterzijde van een miniatuur in een zogenoemd *Hausbuch*. Uit: C. Graf zu Waldburg-Wolfegg, en G. Keil (facs.-ed. en comm.), *Das mittelalterliche Hausbuch*. München [etc.], 1997, p. 98-99 (= fol. 53r-53r1), afb. 61.

[Bijschrift bij afb. 4: Blauwe ridder in toernooibo.jpg]

Afb. 4. Een blauwe ridder in actie, op een in blauw gehuld paard. Afbeelding in een toernooiboek, gekopieerd en geschilderd voor Frederik I, Hertog van Saksen; uit de werkplaats van Lucas Cranach, ca. 1535. Hs. Coburg, Kunstsammlung der Veste Coburg, Ms. 2, fol. 121v. Uit: M. Pastoureau, *Blue. The History of a Color*. Princeton/Oxford, 2001, p. 58-59, fig. 30.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENCIES

Bartholomaeus Anglicus:

Van groot belang voor het Nederlandse Bartholomaeus Anglicus-project, dat door de WEMAL is opgestart, is vanzelfsprekend ook de ontwikkeling op Franstalig gebied. (Zeer) recent zijn de volgende publicaties verschenen:

B. van den Abeele en H. Meyer (ed.), *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum. Texte latin et réception vernaculaire - Lateinischer Text und volkssprachige Rezeption. Actes du colloque international - Akten des Internationalen Kolloquiums - Münster, 9.-11.10.2003*. Turnhout, 2005. De Diversis Artibus 74.

B. van den Abeele, H. Meyer, M. W. Twomey, B. Roling, en R. J. Long (ed.), *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum*. Vol. I: *Introduction, Prologue et Livres I-IV*. Turnhout, 2007. De Diversis Artibus 78.

Info van de uitgever: 'Ce premier volume offre l'introduction générale, qui présente l'œuvre de Barthélemy et son contexte, sa diffusion manuscrite et sa postérité, décrit les manuscrits sélectionnés et énonce les principes éditoriaux suivis. Vient ensuite l'édition latine du prologue de Barthélemy et des livres I à IV, prend forme ainsi l'assise doctrinale et théorique du monde, dont les composantes seront décrites dans les livres successifs.'

I. Ventura (ed.), *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum*. Vol. VI: *Livre XVII*. Turnhout, 2007. De Diversis Artibus 79.

Info van de uitgever: 'Ce volume présente le texte latin du livre XVII en édition critique, basée sur cinq manuscrits. Il est consacré à la botanique et traite en 197 chapitres d'une succession d'arbres et de plantes, dont il décrit l'apparence, les propriétés, les usages pratiques et médicaux.'

Daarnaast:

B. van den Abeele, 'Falken auf Goldgrund. Illumierte Handschriften lateinischer Jagdtraktate des Mittelalters, mit 13 farbigen und 1 schwarz-weißen Abbildung'. In: *Librarium. Revue de la Société suisse des bibliophiles* 47 (2004), p. 2-19.

B. van den Abeele, 'Traités de fauconnerie de la Renaissance: quelques lignes de force.' In: J.M. Fradejas Rueda (ed.), *Los Libros de caza*. Torsesillas, 2005, p. 207-237.

B. van den Abeele, 'Chasser au Moyen Age: des animaux, des techniques, un art'. In: A. Neuberg (ed.), *Bestiaire d'Ardenne. Les animaux dans l'imaginaire, des Gallo-romains à nos jours*. Baste-naken, 2006, p. 150-157.

B. van den Abeele, V. Préat en N. Roland-Marcelle, *Histoire de la pharmacie galénique. L'art de préparer les médicaments de Galien à nos jours*. Louvain-la-Neuve, 2006.

J. Adams, *Power Play. The Literature and Politics of Chess in the Late Middle Ages*. Philadelphia, 2006.

A. Akasoy, '[Recensie van: MARTÍNEZ GÁZQUEZ/MCVAUGH 2004]' (zie elders in deze lijst). In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), p. 94-96. Alleen nog online te raadplegen op: www.ingentaconnect.com/content/brill/esm/2007.

B. Ballaux en B. Blondé, 'Landtransportprijzen en de economische ontwikkeling van Brabant in de lange zestiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007), p. 57-85.

P. Bange, 'Licht in de duisternis. Over de invloed van een vroeg-twaalfde-eeuwse tekst in de late middeleeuwen. [Recensie van: N. Klunder, *Lucidarius. De Middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Amsterdam, 2005. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 27]'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde* 14 (2007), nr. 1, p. 98-100. Themanummer: *Wonder groet. Het wonderbaarlijke in Middelnederlandse teksten*.

H. Breuer, *Crafting the Witch. Gendering Magic in Medieval and Early Modern England*. Abingdon, 2007.

L.R. Chardonens, 'Cijferen met middeleeuwse kopiïsten en moderne filologen'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 21 (2007), nr. 1, p. 10-19.

Beschrijft de verwarring die kon ontstaan bij moderne filologen wanneer middeleeuwse kopiïsten om uiteenlopende redenen veranderingen aanbrachten in de data van de zogenaamde *Dies Egyptiae*, de 'Egyptische dagen'. Dergelijke dagen, die manifest slecht van karakter waren, speelden een belangrijke rol in de toekomstvoorspelling, met name in de prognosticaties.

A. Cooper, *Inventing the Indigenous. Local Knowledge and Natural History in Early Modern Europe*. Cambridge [etc.], 2007.

Uit de boekbeschrijving van de uitgever: 'In the wake of expanding commercial voyages, many people in early modern Europe became curious about the plants and minerals around them and began to compile catalogs of them. Drawing on cultural, social and environmental history, as well as the histories of science and medicine, this book argues that, amidst a growing reaction against exotic imports – whether medieval spices like cinnamon or new American arrivals like chocolate and tobacco – learned physicians began

to urge their readers to discover their own “indigenous” natural worlds. In response, compilers of local inventories created numerous ways of itemizing nature, from local floras and regional mineralogies to efforts to write the natural histories of entire territories. Tracing the fate of such efforts, the book provides new insight into the historical trajectory of such key concepts as indigeneity and local knowledge.'

H. Deelstra, 'De oudste keure over de vervalsing van eetwaren te Antwerpen (1312)'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 11 (2007), nr. 5, p. 281-287.

S. Dupré, 'Ausonio's Mirrors and Galileo's Lenses. The Telescope and Sixteenth-Century Practical Optical Knowledge'. In: *Galilaeana. Journal of Galilean Studies* 2 (2005), p. 145-180.

C.N. Fabbri, 'Treating Medieval Plague. The Wonderful Virtues of Theriac'. In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), nr. 3, p. 247-283. Speciale aflevering: *Medieval and Early Modern Medicine, Alchemy and Magic (Part I)*. Alleen nog online te raadplegen op: www.ingentaconnect.com/content/brill/esm/2007.

Uit de abstract: 'This paper examines one of the most popular remedies in medieval plague medicine, namely theriac, and explores possible reasons for its remarkable continuity in the late medieval and early modern medical tradition. Theriac, reputed as a universal antidote since ancient times, was a complex compound, composed of multiple ingredients, difficult to prepare, and subject to strict manufacturing and commercial controls. The paper centers on the therapeutic applications of theriac and on its relative pharmacologic efficacy in treating the symptoms of plague. The consistent use of theriac in plague medicine attests not only to the conservatism of medieval medical practice, but also to an underlying solidly founded rationale that combined humoral doctrine, empiric observation, and pharmacologic effect.'

F. Garbari en L. Tongiorgi Tomasi, *Flora. The Erbario Miniato and other Drawings*. 2 Dln. Turnhout, 2007.

Editie van een prachtig herbarium. Uit de tekst van de uitgever: 'The drawings were commissioned by Federico Cesi, Prince of Acquasparta (1585–1630), founder of Europe's first scientific academy, the Accademia dei Lincei in Rome, and were acquired by Cassiano dal Pozzo after Cesi's death. Botanical drawings commissioned by Cassiano himself and his brother Carlo Antonio dal Pozzo are presented at the end of the catalogue. Most of the drawings represent the native flora of central Italy, but mycological specimens, rarities from across Europe and recently imported species such as the crown imperial, the tobacco plant, the tomato and the aubergine are also included. Each drawing is reproduced in colour, and its botanical, medicinal and historical aspects discussed in the accompanying text. An introductory essay places the drawings in their art- and botanico-historical contexts, with comparative illustrations of earlier and contemporary plant illustrations.'

W.P. Gerritsen, 'De eenhoorn, de Bijbel en de Physiologus. De metamorfose van een Oud-Indische mythe'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde* 14 (2007), nr. 1, p. 78-87. Thema-nummer: *Wonder groet. Het wonderbaarlijke in Middelnederlandse teksten*.

Prachtig artikel over de rol van de eenhoorn in verschillende klassieke en middeleeuwse werken, waaronder wetenschappelijke; in dezelfde traditie over de verhouding tussen literatuur en wetenschap waarover Gerritsen al eerder mooie beschouwingen schreef. (Zie bijvoorbeeld W.P. Gerritsen, *De clepsydra, een tunnel naar de antipoden, en de natuur in een middeleeuwse proeftuin. Een beschouwing over wereldbeeld en natuur in de Middeleeuwen*. Voordracht, uitgesproken ter gelegenheid van de viering van de 342ste dies natalis der Rijksuniversiteit te Utrecht op 17 maart 1978 in de Domkerk. Utrecht, 1978; en: W.P. Gerritsen, 'Mandeville en het astrolabium'. In: *De nieuwe Taalgids* 76 (1983), p. 481-495.)

A. Goddu, '[Recensie van OBRIST 2004]' (zie elders in deze lijst). In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), p. 91-93. Alleen nog online te raadplegen op: www.ingentaconnect.com/content/brill/esm/2007.

E. Grant, *A History of Natural Philosophy From the Ancient World to the Nineteenth Century*. Cambridge, 2007.

Uit de beschrijving van de uitgever: 'Natural philosophy encompassed all natural phenomena of the physical world. It sought to discover the physical causes of all natural effects and was little concerned with mathematics. By contrast, the exact mathematical sciences were narrowly confined to various computations that did not involve physical causes, functioning totally independently of natural philosophy. Although this began slowly to change in the late Middle Ages, a much more thoroughgoing union of natural

philosophy and mathematics occurred in the seventeenth century and thereby made the Scientific Revolution possible. The title of Isaac Newton's great work, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*, perfectly reflects the new relationship. Natural philosophy became the "Great Mother of the Sciences", which by the nineteenth century had nourished the manifold chemical, physical, and biological sciences to maturity, thus enabling them to leave the "Great Mother" and emerge as the multiplicity of independent sciences we know today.'

- A. Greenberg, *From alchemy to Chemistry in Picture And Story*. Hoboken, NJ, 2007.
- A. Hagen, *Anglo-Saxon Food and Drink. Production, Processing, Distribution and Consumption*. Norfolk, 2006.
- R. van Hee, '1543-1643: De eeuw van de definitieve afbraak van het Galenische denken'. In: *Kring voor de geschiedenis van de pharmacie in Benelux* 109 (2005), p. 7-20.
- R. van Hee, 'Hygiëne in de 16^e eeuw: een keerpunt?'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 11 (2007), nr. 5, p. 260-269.
- K. Hoogendoorn, 'De werken van de meetkundige rekenmeester Sybrandt Hansz. Cardinael (1578-1647)'. In: *De Boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 23 (2007), nr. 5, p. 276-290.
Fraai overzicht van het werk van de rekenmeester en onderwijzer Cardinael in de overgangperiode van de zestiende naar de zeventiende eeuw, op het gebied van de geometrie, rekenkunde, boekhouden, meetkunde, zeevaartkunde en astronomie.
- G. Ilnitchi, *The Play of Meanings. Aribo's De musica and the Hermeneutics of Musical Thought*. Lanham, MD, 2005.
- L. Jongen, 'Een boom van een vent. Middeleeuwse verhalen over Karel de Grote'. In: *Kunst en wetenschap* 16 (2007), nr. 2, 15-16.
- F. de Jongh, 'Het boek van Sidrac [Recensie van: O.S.H. Lie (eindred.), *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum, 2006. Artesliteratuur in de Nederlanden 5]'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 21 (2007), nr. 2, p. 111-113.
- Journal for the History of Astronomy* 38 (2007), nr. 3. Themanummer: *The Circulation of Astronomical Practices in Late Medieval Europe*.
Inhoud:
- J. Chabás, 'From Toledo to Venice. The Alfonsine Tables of Prosdócimo de Beldomandi of Padua (1424)', p. 269-282;
- R.L. Kremer, "'Abbreviating" the Alfonsine Tables in Cracow. The *Tabulae Aureae* of Petrus Gaszwick (1448)', p. 283-304;
- A. Hadravová en P. Hadrava, 'Astronomy in Paulerins's Fifteenth-Century Encyclopaedia *Liber Viginti Arcium*', p. 305-324;
- M.H. Shank, 'Regiomontanus as a Physical Astronomer. Samplings from *The Defence of Theon Against George of Trebizond*', p. 325-350;
- J. Wodarczyk, 'Solar Eclipse Observations in the Time of Copernicus: Tradition or Novelty?', p. 351-379.
- N. Klunder, 'Alles wat je ooit hebt willen weten maar nooit hebt durven vragen. [Recensie van: O.S.H. Lie (eindred.), *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum, 2006. Artesliteratuur in de Nederlanden 5]'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde* 14 (2007), nr. 1, p. 95-97. Themanummer: *Wonder groet. Het wonderbaarlijke in Midde nederlandse teksten*.
- T. Kohanski en C.D. Benson, *The Book of John Mandeville*. Kalamazoo, 2007.
- K. Lavezzo, *Angels on the Edge of the World. Geography, Literature and English Community, 1000-1534*. Ithaca, NY, 2006.

- H. Lengenfelder (ed), *Iatromathematisches Kalenderbuch. Die Kunst der Astronomie und Geomantie. Farbmikrofiche-Edition der Handschrift Tübingen, Universitätsbibliothek. Md2.* München, 2005. Codices Illuminati Medii Aevi 63.
- S. Lightsey, *Manmade Marvels in Medieval Culture and Literature.* New York, 2007.
 Bijzonder boek over een opvallend verschijnsel: wonderbaarlijke, door de mens gemaakte mechanieken, bedoeld om te imponeren. Uit de beschrijving van de uitgever: 'Manmade marvels of the later medieval courts — animated golden birds, mechanical angels, and other fantastic machines — were not merely amusing distractions, but also agents of social negotiation and political import. In *Manmade Marvels*, the dancing metal peacocks, animated statuary, and spectacular illusions of the romance tradition are disembedded from traditional literary representation as supernatural fictions, and situated in the political culture where mechanical marvels were fashioned to delight courts, garner prestige, and symbolize power. This book provides a synthesis of court politics and technological history, intellectual traditions, and the practices of everyday life. Lightsey restores these marvels to the cultural roles they played as they were created by craftsmen and consumed by elite culture, invigorating our understanding of the role of craft in embellishing noble lives with the marvelous.'
- P. Magdalino, *L'Orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe – XIVe siècle).* Parijs, 2006.
- J. Martínez Gázquez & M. R. McVaugh, Arnau de Vilanova, *Translatio Libri Albuzale de Medicinis Simplicibus*; A. Labarta (ed.), Ab'l-'l-'alt Umayya, *Kit'b al-adwiya al-mufrada*; L. Cifuentes (ed.), *Libre d'Albumesar de Simples Medecines.* Voorw. en comm. door A. Labarta, J. Martínez Gázquez, M. R. McVaugh, D. Jacquart & L. Cifuentes. Barcelona, 2007. Arnaldo de Villanova Opera Medica Omnia 17.
 Editie van drie versies van het traktaat van Arnaldus de Villanova over enkelvoudige medicijnen.
- N. Masciandaro, *The Voice of the Hammer. The Meaning of Work in Middle English Literature.* Notre Dame, IN, 2007.
- C.B. McClendon, *The Origins of Medieval Architecture. Building in Europe, A.D. 600-900.* New Haven/London, 2005.
- I. Metzler, *Disability in Medieval Europe. Thinking about Physical Impairment in the High Middle Ages, c. 1100 – c. 1400.* Abingdon, 2005. Routledge Research in Medieval Religion and Culture.
- B. Obrist, *La cosmologie médiévale. Textes et images I. Les fondements antiques.* Florence, 2004. Micrologus' Library 11.
- M. Patijn, *Yperman opnieuw bekeken. Afbeeldingen in de Cyrurgie van Jan Yperman (ca. 1260-1330).* 2 Dln. Doctorale scriptie Amsterdam, 2007.
 Schitterende scriptie op het raakvlak van kunstgeschiedenis en Middel nederlandse chirurgische teksten, die het waard is om een ruimer publiek te krijgen: een dergelijk onderzoek was op deze manier nog niet eerder uitgevoerd. De afbeeldingen in de handschriften met de tekst van Ypermans *Cyrurgie*, veelal schetsmatig van aard, worden hierin aan een vergelijkend onderzoek onderworpen. Het gaat daarbij vaak om tekeningen van chirurgische instrumenten als pincetten, naalden en beenspalken. Tussen de handschriften blijken zowel opmerkelijke overeenkomsten als verschillen in de schetsen te bestaan. De scriptie is bijzonder zorgvuldig uitgevoerd, met talrijke afbeeldingen in kleur. In een zeer uitvoerige bijlage worden alle besproken tekeningen zorgvuldig naast elkaar gezet. Desgewenst kan een exemplaar worden besteld bij de auteur: mariapatijn@hotmail.com.
- K. Park, *Secrets of Women. Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection.* New York, 2006.
- J.-P. Peeters, 'Het geld- en kredietwezen in de laat-middeleeuwse stad Tienen: joden, lombarden, wisselaars en muntcirculatie'. In: *Eigen Schoon en de Brabander* 90 (2007), nr. 2, p. 235-244.
- C. Rawcliffe, *Leprosy in Medieval England.* Woodbridge, 2006.
 Belangrijk werk waarin veel misverstanden over lepra in de middeleeuwen worden weggenomen. Uit de

recensie van S. Crawford in *The Medieval Review* 07.05.31: 'The importance of this book's contribution to our understanding of medieval English responses to disease cannot be understated. In this comprehensive, thoughtfully argued, compelling, fascinating, rigorous and extensively researched work, Carole Rawcliffe sets out to disabuse the reader of all the most dearly-held modern popular and scholarly misconceptions of the medieval leper, and succeeds. If your understanding of medieval leprosy is that medieval lepers were excluded, reviled, compulsorily segregated from the healthy population and removed to edges of society, only to live out the rest of their miserable days in a state of living death, with a clapper bell to warn all to keep away from them – if you thought any part of this description corresponded with a medieval reality, then you need to read this book. [...] Clerics and lay people alike may have viewed leprosy as a form of purgatory on earth, but this did not prevent lepers and members of their social networks from seeking medical help. Rawcliffe is uncompromising in leaving no scope for modern sneering at the skills of medieval medical practitioners. She carefully proves that doctors routinely employed a range of tests, including blood and urine tests, and had a checklist of up to sixty symptoms to diagnose the type and severity of the leprosy. In addition, university-trained physicians did not have a monopoly on this information. Texts on the subject were widely available to a growing literate population. Medieval doctors had developed a sophisticated, holistic approach to the body, based on observation, learning and tradition, in which the sick person's needs extended beyond herbs and chemicals to include diet, environment, spiritual and emotional health, and the movements of planets and stars. A medieval practitioner who limited treatment of the leper to ointments and medicines in the modern manner, without giving due attention to these other factors, would have been negligent. [...] Above all, this book stresses that the study of medieval leprosy is the study of individual responses and individual lives. The medieval sick cannot be pigeon-holed or defined by their illnesses, any more than they can today.'

- S. de Renzi, 'Medical Expertise, Bodies, and the Law in Early Modern Courts'. In: *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 98 (2007), p. 315-322.
- A. Reynders, 'Het wonder gerelativeerd. Magie in de *Parthonopeus van Bloys*'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde* 14 (2007), nr. 1, p. 45-58. Themanummer: *Wonder groet. Het wonderbaarlijkje in Middelnederlandse teksten*.
- K. Robertson, *The Laborer's Two Bodies. Labor and the "Work" of the Text in Medieval Britain 1350-1500*. New York, 2006.
 Uit de recensie van V. Postel in *The Medieval Review* 07.04.14: 'The investigation of mental attitudes towards work is a neglected field of research on medieval culture, whereas studies in the history of technology, in economic history, in the history of the everyday working life of social groups such as craftsmen, artisans or merchants, in different regions and at different times, abound. [...] The author [...] sets out to describe how late medieval labor legislation in England after the plague changed mental attitudes towards labor. Workers were in short supply then and therefore had to be prevented from travelling around to negotiate better wages and working conditions. [...] Robertson's book [...] presents a broad range of source material measuring and evaluating "work" in late medieval Britain, it offers valuable insight when indicating the late medieval shift from work as part of a larger, divinely sanctioned ethical system, to work seen as part of a nexus of earthly necessities.'
- A.I. Sabra, 'The "Commentary" That Saved the Text. The Hazardous Journey of Ibn al-Haytham's *Arabic Optics*'. In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), nr. 2, p. 117-133.
- G. Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*. Cambridge, MA, 2007.
- C. Schweikardt, 'Taboe of toegepaste wetenschap? Anatomie en vivisectie in de geneeskunde in de oudheid, middeleeuwen en renaissance'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 11 (2007), nr. 5, p. 288-294.
- M. Stolberg, 'The Decline of Uroscopy in Early Modern Learned Medicine (1500-1650)'. In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), nr. 3, p. 313-336. Speciale aflevering: *Medieval and Early Modern Medicine, Alchemy and Magic (Part I)*. Alleen nog online te raadplegen op: www.ingentaconnect.com/content/brill/esm/2007.
- V. Sweet, *Rooted in the Earth, Rooted in the Sky. Hildegard of Bingen and Premodern Medicine*. Abingdon, 2006.

- M. Thiery, 'Trotula van Salerno (?-1097) en de Trotula-operatie'. In: *Tijdschrift voor Geneeskunde* 61 (2005), p. 482-484.
- A. Vanderjagt, '[Recensie van: F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1. Hoofdred. A.J. Gelderblom en A.M. Musschoot]'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 122 (2007), nr. 2, p. 262-264.
- G. Warnar, '[Recensie van: S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. 'Van den proprieteyten der dinghen' (Haarlem 1485) in cultuurhistorisch perspectief*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 4; en: H. Pleij, J. Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent, 2004]'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 123 (2007), nr. 2, p. 172-174.
- J.M. van Winter, *Spices and Comfits. Collected Papers on Medieval Food*. Hilversum, 2007.
 Uit de beschrijving van de uitgever: 'Throughout a long teaching career in academic life in Holland, Johanna Maria van Winter has specialized in the study of food and drink in the Middle Ages. Many of her articles and papers have been gathered together here within a single volume. Invariably, the work is founded on a close study of written sources, either the medieval records of towns and feudal lords of The Netherlands, early printed cookery books, or the best international scholarship. Some of the topics discussed are: fasting and asceticism in the Middle Ages; fish recipes in late medieval and early modern cookery books; the use of cannabis in two cookery books of the fifteenth century; green salads in the Renaissance; invalid food in the fifteenth century; regional cookery of the Low Countries; festive meals; dining as a means of communication; and the role of preserved food in Dutch medieval households.'
- J. Ziegler, 'Philosophers and Physicians on the Scientific Validity of Latin Physiognomy, 1200-1500'. In: *Early Science and Medicine* 12 (2007), nr. 3, p. 285-312. Speciale aflevering: *Medieval and Early Modern Medicine, Alchemy and Magic (Part I)*. Alleen nog online te raadplegen op: www.ingentaconnect.com/content/brill/esm/2007.
 Uit de abstract: 'The article surveys and contextualizes the main arguments among philosophers and academic physicians surrounding the status of physiognomy as a valid science from the thirteenth to the early sixteenth centuries. It suggests that despite constant doubts, learned Latin physiognomy in the later Middle Ages was recognized by natural philosophers (William of Spain, Jean Buridan, William of Mirica) and academic physicians (Rolandus Scriptor, Michele Savonarola, Bartolomeo della Rocca [Cocles]) as a body of knowledge rooted in a sound theoretical basis. Physiognomy was characterized by stability and certainty. As a demonstrative science it was expected to provide rational explanation for every bodily sign. In this respect, learned physiognomy in the Middle Ages was dramatically different from its classical sources, from Islamic and possibly from early-modern physiognomy as well.'
- C. Zika, *The Appearance of Witchcraft*. Abingdon, 2007 [verschijnt december 2007]. Christianity and Society in the Modern World.

Erwin Huizenga